

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 7, Sayı: 1, 2023, ss. 1-19/ Volume: 7, Issue: 1, 2023, pp. 1-19

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE
SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA
GELENEKSEL İSLAM TIBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN “ER-RAHME Fİ’T-TİB VE’L-
HİKME” ADLI ESERİ*

Bilal DELİSER

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Sivas
Assoc. Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University Faculty of Theology, Department of Interpretation, Sivas/Turkey

bilaldeliser@hotmail.com

orcid.org/0000-0001-5465-3371

ror.org/04f81fm77

Öz

İslâm bilim tarihinde birçok bilim dalına ait eserler yazıldığı gibi klasik İslâm tıp alanında da pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan biri de Suyûtî'nin "er-Rahme fi't-Tıb ve'l-Hikme" adlı eseridir. Çalışmamıza konu olan, Suyûtî'nin "er-Rahme fi't-Tıb ve'l-Hikme" adlı eseri doğrudan İslâm Tıbbı ile ilgilenenlerin olduğu kadar, tıp tarihi, bilim ve medeniyet tarihi konusunda araştırma yapanların ilgisini çekecek zenginlikte bir klasiktir. Türkiye'de yakın zamanlarda bu eser üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Eserin bazı kısımları Türkçeye çevrilse de tamamı tercüme edilmemiştir. Suyûtî'nin "er-Rahme fi't-Tıb ve'l-Hikme" adlı eseri, ağız ve diş sağlığından, beden ve ruh sağlığına kadar uzanan yüzyılların geniş tıp tedavi birikimini içermektedir. Eserde geçen hastalıklar, önerilen onlarca ilaç ve tedavi yöntemleri çalışmamızın kendi sistematığı içinde sınırlandırılarak belli ana başlıklar altında işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Suyûtî, tıp, hastalık, sağlık, tedavi, ilaç.

* Bu makale, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 13 Mayıs 2022 tarihinde düzenlenen “Din Pandemi Hayat” adlı sempozyumda “Sağlığın Korunması ve Hastalıkların Tedavisi Konusunda 16. Yüzyılda Geleneksel İslam Tıbbına Dair Bir Başyapıt: Suyûtî'nin “Er-Rahme Fi't-Tıb ve'l-Hikme” Adlı Eseri” başlığı ile sunulmuş olan tebliğin yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

ABOUT TRADITIONAL ISLAMIC MEDICINE ON THE PROTECTION OF HEALTH AND THE TREATMENT OF DISEASES: SUYUTI'S WORK "AL-RAHMAH Fİ AL-TİBB WA-AL-HİKMAH"

Abstract

Just as works belonging to many branches of science have been written in the history of Islamic science, many works have been written in the field of classical Islamic medicine. One of them is Suyuti's work called "er-Rahme fi't-Tib wa'l-Hikme". Suyuti's work "Er-Rahme fi't-Tib ve'l-Hikme", which is the subject of our study, is a rich classic that will attract the attention of those who are directly interested in Islamic Medicine, as well as those who are engaged in research on the history of medicine, science and the history of civilization. There have not been any studies on this work recently in Turkey. Although some parts of the work have been translated into Turkish, not all of them have been translated. Suyuti's work titled "er-Rahme fi't-Tib ve'l-Hikme" contains the vast medical treatment accumulation of centuries ranging from oral and dental health to physical and mental health. The diseases mentioned in the work, dozens of suggested medicines and treatment methods have been limited within the systematics of our study and have been covered under certain main headings.

Key Words: Suyuti, medicine, disease, health, treatment, cure.

Atf / Cite as: Deliser, Bilal. "Sağlığın Korunması ve Hastalıkların Tedavisi Konusunda Geleneksel İslam Tıbbına Dair: Süyüti'nin "Er-Rahme Fi't-Tib Ve'l-Hikme" Adlı Eseri". *Apjir* 7/1 (Nisan 2023), 1-19.

Giriş

Bilim, insanlık tarihi kadar eski olan din, dil, sanat, ahlak ve hukuktan çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Bilimin disiplin ve sürekli çaba isteyen deney metodu, insanoğlunun uzun yıllar alan gözlem, görgü ve tecrübelerinden çok farklıdır. Bilimden önce bildiklerimiz ölçülmemiş, kontrol edilmemiş, tenkitten geçirilmemiş olduğundan bunlardan bilim meydana getirilememiştir. Bilimsel düşüncenin, belirli kurallar çerçevesinde yapılmış gözlem ve deney sonuçlarını sistemleştirmesi demek, bu sonuçların mantık kurallarına göre değişmeyen ilişkilerini disiplin içinde ortaya koyması demektir.

Hakîm (filozof) ile hekim (tabib/doktor) arasında kaynağı çok eskilere dayanan köklü bir ilişki vardır. Geçmişte felsefe ve tıpla meşgul olanlar mal (servet) değil, olgunluk (kemal) peşinde koşmuş ve evrenin sınırlarına ulaşmaya çabalamıştır. Filozoflar bunu tefekkür yoluyla hekimler ise insan vücudunun muhteşem düzenine bakarak yapmıştır. Antik Yunan'da bilime fikir, yön ve metodu felsefe verdiğinden, Alkmaion, Empedokles, Hippokrates, Calenus gibi hekimler aynı zamanda dönemlerinin büyük filozofları olmuştur.¹ Hippokrates, "felsefeyi tababete, tababeti felsefeye sokmalıdır", "bir hekim aynı zamanda filozof olursa ilahlar seviyesine yükselir" sözleriyle felsefenin tıptaki rolünü vurgulamıştır.²

Tarihe bakıldığında pek çok şeyin değiştiği görülür. Düşünceler bütün çağlar için geçerli değildir. Bu sebeple her çağ kendi içinde değerlendirilmelidir. Bir dönem kabul görmüş

¹ Bayat, *Tıp Tarihi*, 20.

² Bayat, *Tıp Tarihi*, 21.

SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA GE-LENEKSEL İSLAM TIBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN "ER-RAHME Fİ'T-TIB VE'L-HİKME" ADLI ESERİ

bir düşüncenin zamanla eskimesi değerini azaltmaz. Düşünceler merdiven basamakları gibidir; her basamak bir sonraki için zorunludur. Bir başka deyişle, düşünceler, teoriler, keşifler, insanlığın binlerce yılda oluşturduğu birikimin sonucudur ve bir kişinin veya toplumun malı olmayıp dünya üzerinde taşınıp durmuştur. Günümüz bilimi geçmişten bu yana gelen bilgi ve tecrübelerin sentezidir. Yarının bilimine ise bugünkü bilgi ve tecrübelerimiz temel olacaktır.³

Sağlık personelinin toplumu iyi tanınamaması, tıp hizmetlerinin halk tarafından beklenen ölçüde kabul görmemesine yol açmakta; toplumların bilimsel olmayan tedavi şekilleri modern tıbbın önünde engel teşkil etmektedir. Halkın bilimsel tıba yönelmesini sağlamak için öncelikle halk hekimliğini araştırmak gerekir. Geçmişten günümüze aktarılan maddi-manevi tıp bilgilerini tespit edebilmek ve halkın bilimsel tıba yaklaşmasını sağlayacak verileri medikal antropolojiye verebilmek için halk hekimliğini incelemek gerekir. Hastalıklar insanın biyolojisi ile ilgili olduğu kadar, değerleri, dünya görüşü, çevresi, ilişkileri ve teknolojiyle de ilgilidir. Sağlık ve hastalık kavramları kültürle yakından ilgili olduğundan, toplumun değerlerini, davranış ve inanç sistemlerini, sağlık ve hastalık hakkındaki birikimlerini bilmeden hastayı değerlendirmek mümkün değildir.⁴ Netice itibariyle ve yalın ifadelerle söyleyecek olursak; Tıp, bedenin sağlığını koruyan ve kaybedildiğinde geri kazandıran bir ilim, Tabip sadece tabii materyallerle tedavi eden ve hastalıklara uygun ilaçları yapan uzman kişi, Hekim ise, tabii materyallerden yararlanarak, cisme ilave olarak ruh ve psikolojiyi de tedavi eden kişidir.⁵

Süyûtî'nin, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme* adlı eserin çalışmamızda esas aldığımız nüshası, Daru'r-Raidi'l-Arabiyye yayınevi tarafından Beyrut'ta 1983 yılında basımı gerçekleştirilmiştir. Bu eser on dokuzuncu yüz yılda "*La Medicine de Prophete*" adıyla Fransızca'ya A. Perron tarafından 1860 yılında tercüme edilmiş ve Paris'te yayınlanmıştır. Süyûtî'nin söz konusu eseri ve Mahmud b. Ömer eş-Şağmînî'nin "*Tıbbu'n-nebevî*" adlı eseri ile birlikte 1962 yılında C.Elgood tarafından "*Medicine of The Prophet*" adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir.⁶ Süyûtî'nin bu eserinin "*Peygamber Tıbbî*" diye çevrilmesini doğru bulmadığımızı ifade etmek isteriz. Zira Süyûtî'nin "*el-Menhecu's-sevî ve'l-menhelü'r-râvî fi't-tıbbî'n-nebevî*" adlı bir eserinden de bahsedilmektedir. Bu eser 1986 yılında Beyrut'ta Arapça olarak yayımlanmıştır. Aynı eserin İngilizcesi ise, "as- Süyûtî : *Medicine of The Prophet*" adıyla Ahmad Thomson tarafından 1994 yılında Londra'da yayımlanmıştır.⁷ Bu eserin adı ise "Peygamber Tıbbî" olarak çevrilmeye uygundur. "*er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*" adlı eserin "Peygamber Tıbbî" olarak çevrilmesi kitabın içeriğini tam yansıtmadığı söylenmelidir. Bilindiği üzere Süyûtî hem müfessir hem de muhaddistir. Bu eserinde Hz.

³ Bayat, *Tıp Tarihi*, 22.

⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, 24.

⁵ Hüseyin Hayrendiş, *Geleneksel İslami Tıp ve Hastalıkların Tedavisi*, Der. Mehdi Berzunejat (İstanbul: Geleneksel Tıp Kitaplığı, 2021), 35.

⁶ Veli Atmaca, "Tıbb-ı Nebevî Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi" (Bibliyoğrafya Denemesi), *Hikmet Yurdu* 6/11 (Haziran 2013), 65.

⁷ Zehra Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi* (Ankara: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019), 120.

Peygamber'in tıpla ve insan sağlığı ile ilgili daha fazla Hadis-i Şerif'ine yer verebilirdi. Oysa "*er-Rahme fi't-tıb ve'l-hikme*" adlı eserinde görebildiğimiz kadarıyla zikrettiği hadisler bir elin parmaklarını geçmez. Eser hadis edebiyatında yer alan "Kitabu't-tıbb" baplarındaki mantıkla da telif edilmemiştir.

Konya yazma eserler Yusuf Ağa Kütüphanesinde, *Kitabu er-Rahme fi't-Tıb ve'l-Hikme*" adıyla ve 1/10439 demirbaş numarada kayıtlı olan ve kaynaklarda Suyûtî'nin adı geçen eserinin İbrahim Aczî Konevî tarafından Türkçe çevirisi olarak takdim edilen çeviri, eserin bütününe değil, çok sınırlı bölümlerinin Osmanlı Türkçesine çevirisini içermektedir. Çeviri müsvedde kâğıtlara yazılmış, pek çok yeri silinmiş ve düzensizdir. Bu anlamda eserin tamamı henüz Türkçeye çevrilmiş değildir.

Bize göre eserin adına konu olan kavramlara yoğunlaşmak daha dikkat çekici olabilir. Eserin ismi rahmet, tıp ve hikmet kavramlarından oluşmaktadır. İslam geleneğinde eser adlarına titizlik gösterildiğini biliyoruz. Bu durumda eserin içeriğindeki konulara girmeden önce bu kelimeler üzerinde biraz durabiliriz.

Eserin ismi rahmet, tıp ve hikmet kavramlarından oluşmaktadır. İslam geleneğinde eser adlarına titizlik gösterildiğini biliyoruz. Bu durumda eserin içeriğindeki konulara girmeden önce bu kelimeler üzerinde biraz durabiliriz.

Rahmet sözcüğü, şefkat göstererek lütufta bulunma anlamında bir Kur'an terimidir. Rahmet, "acınacak durumda bulunan kimseye yönelik yufka yüreklilik ve şefkat"le davranmaktır.⁸ Seçilen kelime bizce oldukça çarpıcıdır. Tıp açısından düşünülecek olursa hasta ilgi bekleyen, acınacak durumda olan kimsedir. Tabibe düşen ona kelimenin tam anlamıyla, şefkat ve merhamet göstermesidir. Görüldüğü gibi tıp alanında bir eser de olsa, dinî terminolojide yer alan kelimeler seçilerek bilginin İslamlaştırılmaya çalışıldığı söylenebilir.

Eser adının ikinci kelimesi tıptır. Arapça'da tıp, mevcudu muhafazaya ve eksik olanı (sıhhati) onarmaya işaret eder. Tıp kelimesine nezaket ve yumuşaklık anlamı yanında, işin ehli olma, bir işte usta olma/hazık gibi anlamlar da yüklenmiştir. Sonuç olarak tıp, nefsi ve bedeni tedavi eden disiplin; tababet, bir işin çok iyi ve titiz incelenmesi; tabip/doktor, işini iyi bilen, usta, hastasına iyi ve yumuşak davranan, nazik tabiatlı kişi anlamına gelir.⁹ İslâm öncesi dönemlerde bunun ism-i mef'ûlü olan maṭbûb kelimesi, "büyülenmiş" (meṣḥûr) anlamına geldiği için kelimenin kökü ayrıca sihrî mânalar taşımaktadır.¹⁰ İşin büyüülü ve gizemli tarafı ise hastalığın yanında, hekime giden hastanın, hastalığıyla birlikte karmaşık hayat hikâyesini de beraberinde götürdüğü

⁸ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât-ı elfâzı'l-Kur'ân*, thk. Adnan Davûdi Safvan (Suriye: Daru'l-Kâlem, 1992), "r-h-m", 347; Rahmet kelimesi için bkz. Abdulhamit Birişik, "Rahmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007) 34/419.

⁹ Bayat, *Tıp Tarihi*, 18.

¹⁰ Peter E. Pormann, "Tıp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/95.

SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA GE-LENEKSEL İSLAM TİBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN “ER-RAHME FÎ'T-TIB VE'L-HİKME” ADLI ESERİ

söylenbilir. Matematik, fizik, kimya, biyoloji gibi saf bilimlerin deskriptif, yani alanını açıklığa kavuşturmayı gaye edindiği söylenmiştir. Buna karşılık, Hekim, bilimsel metot ve prensipleri de içeren sonunda sanat olarak kalacak bir eğitim görür. Meslek hayatına atılan hekimin tabiat kanunlarını açıklamak gibi bir çabası olmaz. Onun amacı hastasına faydalı olmaktır. Bir başka deyişle, tıp bir bilim, hekimlik ise sanattır denilebilir. Hekimliğin pratik tarafı, Hippokrates'ten XIX. yüzyıl ortalarına kadar birinci derecede sanat, ikinci derecede bilim olma özelliğini sürdürmüş, modern üniversitelerde gelişen bilimlerden faydalanarak bilimsellik kazanmıştır.¹¹

Eserin isminde geçen üçüncü kelime hikmet sözcüğüdür. Hikmet kelimesi, hem dinî hem de felsefi bir kavramdır. Kur'an'da geçen hikmet sözcüğünün felsefe kelimesinden daha geniş anlamı vardır. Burada 16. Yy. da yazılmış bir eserden bahsediyorsak dinî olduğu kadar felsefi anlamda da kullanıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Aynı zamanda beşerî hikmetin insanoğlunun tecrübî birikimiyle ilgisine dikkat çekmekte fayda var. Çünkü insan tarih boyu gücü ölçüsünde nesnelere mahiyet ve hakikatlerini bilmek istemiştir.

1. Ana Hatlarıyla Geleneksel Tıbbın Dayandığı Dört Unsur

Geleneksel tıpta, Pisagor'un 4 sayısına büyük önem verilmiştir. Doğaya 4 ana yön (kuzey, güney, doğu, batı), 4 temel eleman (ateş, hava, su, toprak) ve bunların 4 fiziksel özelliği (sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlılık), doğanın 4 ürünü (insan, hayvan, bitki, maden), 4 mevsim (ilkbahar, yaz, sonbahar, kış) hâkimdir. Empedokles 'Dört unsur (hılt, mizaç) teorisi'ni iddia etmiş ve Hipokrat bu teoriyi tıbbı uyarlamış, Galen ve İbn Sina geliştirmiştir. Sonuç olarak her şey 4 sayısından çıkmıştır. Doğada, 4 hılt (toprak, su, ateş ve hava), insanda 4 hılt (kan, balgam, sarı safra ve kara safra (İslam tıbbında sevda)), 4 nitelik (sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlılık), 4 mizaç (demevi, balgami, safravi, sevdavi) olduğu kabul edilmiş, hastalıkların da nitelikleri (yine 4 tane, sıcak, soğuk, nemli, kuru) olduğu kabul edilmiştir. Hastalıklar hılt dengesinin bozulmasına bağlanmış, tedavi bozulan hılt dengesine geri getirmek üzerine kurulmuştur.¹²

Geleneksel tıp açısından, insan bedeni ateş, toprak, su ve hava elementlerinden alınan safra, sevda, kan ve balgamdan oluşan dört maddenin etkisi altındadır, bu dört madde bedende nispi bir dengede olursa beden sağlıklıdır. Bu dört unsurdan bir veya bir kaçının, bir uzuvda yahut birden fazla uzuvlarda dengesini kaybederek azalması yahut artması durumunda hastalık ortaya çıkar. Bedende bu dört unsurun dengesinin korunması sağlık, bu dengenin bozulması durumunda bu unsurların sağlıklı ve dengeli bir hale gelmesine tedavi adı verilmektedir.¹³

Süyûtî'nin eserinde bu konuda verilen bilgiler ise şu şekilde özetlenebilir: Allah'ın önce sıcak mizacı/fiziki özelliği yarattığı ve sıcaklığın aslının da hareket olduğu; sonra soğuk

¹¹ Bayat, *Tıp Tarihi*, 16.

¹² Tekin Akpolat, "Orta çağ Tıbbı, Tedavi ve Uygun Bitki Seçimi" (Erişim 27 Aralık 2022).

¹³ Hayrendiş, *Geleneksel İslami Tıp ve Hastalıkların Tedavisi*, 36.

mizacı yarattığı, soğğun aslının da sükûn olduğu vurgulanmıştır. Sonra da kuruyu ve yaşı yarattığı vurgulanmıştır. Her bir cisimde bu dört özellik vardır. Burada Hz. Peygamber'in şu hadisi zikredilmiştir: "Allah insanı dört şeyden yaratmıştır: Su, çamur, ateş ve rüzgâr." İnsanda su çok olursa insan âlim olur; insanda çamur fazla olursa insan habis olur; insanın mizacında ateş çok olursa zalim olur; insanın mizacında rüzgâr çok olursa yine zalim olur. Eserde Ahlat-ı Erbaa/dört hılttan bahsedilmektedir. Bunlar: 1.Safra, 2.Balgam, 3.Kan, 4.Sevda hıltlarıdır. Eserde mizaçlar teker teker sıralanarak özellikleri üzerinde durulmuştur. Kan mizacına sahip olanlar ve özellikleri, Safra mizacına sahip kişilerin özellikleri, Sevda mizacına sahip kişilerin özellikleri, Balgam mizacına sahip kişilerin özellikleri, Mutedil mizacına sahip kişilerin özellikleri. Bütün bu mizaçlar sıcak-soğuk ilkesiyle temellendirilmiştir. Dört hıltın fazlalığı halinde insan mizacının aldığı şekiller anlatılmıştır.¹⁴

2. "Er-Rahme Fi't-Tıb ve'l-Hikme" Adlı Eserde Geçen Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

Geleneksel tıbbın resmi onaylamalarla daha popüler hale geldiği ve Pandemi döneminin de geleneksel tıba yönelişi artırdığı söylenebilir. XX. Yüzyılda bilimsel bulunmayan hatta batıl inanç tedavileri olarak kabul edilen pek çok şey XXI. Yüzyılda gecikmeli de olsa yeniden incelenecek gibi gözükmesi, John C. Burnham gibi alanın uzmanları tarafından ifade edilmektedir. Bu nedenle üzerinde çalıştığımız bu eserin muhtevasını anlamak ve analiz etmek konuya ilgi duyanlar açısından ilgi çekici olabilir.

Er-Rahme Fi't-Tıb ve'l-Hikme adlı eser toplam 196 babdan oluşmaktadır. Bab (konu) başlığı altında, konular "fasıl" başlığıyla ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Bir bab başlığının altında onlarca fasıl bulunabilmektedir. Mesela, "el-babüs-sânî fi't-tabâi" (besinler/yiyeceklerin özellikleri babında) konu üç fasılla ele alınmıştır. 1.Fasıl: Gıdaların özellikleri hakkındadır. Mesela pirinç nasıl bir gıdadır, özellikleri nelerdir? Mercimek, ceviz vb. yiyeceklerin tabiatına/özelliklerine dair bilgiler verilir. 2.Fasıl: Gıdaların ilaç değeri, tedavi edici özellikleri tanıtılır. Mesela, bal ve sarımsağın ne gibi hastalıklara iyi geldiği bu bölümde anlatılmıştır. 3.Fasıl: Müshil/İshal edici gıdalar hakkındadır. İshal ediciler ve özellikleri bu bölümde anlatılmıştır. Mesela, sarı helîle ağacının meyvesinin ishal edici özelliğine dikkat çekilmiştir. Bu makalede 196 bab ve altında sıralanan onlarca fasıl/alt başlığa ayrılarak incelenen konular, belirlediğimiz ana başlıklar altında toplanarak ve önerilen onlarca ilaç ve tedavi yöntemlerinden de sayılı örneklerle yetinilerek çalışmanın kendi sistematığı içinde işlenmiştir. Bu konuda çalışmamızın bir çeviri faaliyeti olmadığı dikkate alınmalıdır.

¹⁴ Celaleddin es-Süyûti, *er-Rahme fi't-tıb ve'l-hikme* (Beyrut: Daru'r-Raidi'l-Arabiyye, 1983),13-15.

**SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA GE-LENEKSEL İSLAM
TİBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN "ER-RAHME FÎ'T-TİB VE'L-HİKME" ADLI ESERİ**

2.1. Hıfzûs-Sıhha/Sağlıklı İken Yapılması ve Dikkat Edilmesi Gereken Önlemler

Süyûtî'nin bu eserinin tamamının sağlığın korunması ve hastalıkların tedavisine yönelik olduğu söylenebilir. Süyûtî'ye göre bu konu tıp ilminde en önemli konular arasındadır. Çünkü insanın sağlıklı iken kendine özen ve ihtimam göstermesi, hasta olduğunda ilaç içmesinden daha hayırlıdır. Akıllı insan önceden tedbir alan insandır.¹⁵ Süyûtî'nin nakline göre, tıp iki kısma ayrılır: İlki hıfzûs-sıhha, ikincisi, kaybedilmiş sağlığın yeniden kazanılmasıdır. Süyûtî, hıfzûs-sıhha bölümünde sağlığın korunmasına yönelik olarak verdiği bilgileri aşağıdaki başlıklar altında değerlendirmiştir:

Yemek yemenin düzenlenmesi ve planlanması: İnsanın tıka basa yememesi önerilir. Hükemânın ve ulemânın önderi Hz. Muhammed (a.s) buyuruyor ki diyerek, Hz. Peygamber'in aşırı yemeyi kınayan hadisi nakledilir. Bu konuda Hz. Peygamber: Midenin üçte birinin yemek için, üçte birinin içmek için, üçte birinin de nefes almak için ayrılması gerektiğini ifade etmiştir. Yazar, Iraklı, Rum, Hint ve Sudanlı hekimlerden sağlıklı beslenme ve yemek yeme ile ilgili bilgiler aktarır. Hekimlerin ve tabiplerin tüm hastalıkların şu altı şeyden meydana geldiği konusunda ittifak ettikleri nakledilmiştir: Çok cima yapmak, gece yarısı su içmek, gece az uyumak, gündüz çok uyumak, tok karnına yemek yemek, idrarı tutmak.

İçeceklerin düzenlenmesi: Susamadan su içmemek, tatlı su içmek, bardağın içine solumamak, bardağı üç yudumda içmek, besmele ile içmek ve sonrasında hamt etmek önerilir.

Hareketlerin planlanması: İnsan yemek yediği zaman midesinde atıklar kalır. İnsan özel bir vakit ayırarak hareket etmezse mideye büyük zarar verir. Hafif hareketler yaparak vücudun ısınmasına ve hazmın yapılmasına yardımcı olur. Spor yapmak olarak özetlenebilir.

İstirahat ve sükûnet zamanının planlanması: İnsan mutlaka dinlenmeli ve dinlenemeye zaman ayırmalıdır.

Uyku düzeni: İnsanın en güzel dinlendiği anlar uyku anlarıdır. Gece 6-8 saat, gündüz ise 1 saat veya 1 lahza da olsa uyuması gerekir. Dinî terminoloji ile kaylûle yapılması önerilir.

Gündüz vakitlerinin düzenlenmesi: İnsanın zamanını boşa geçirmemesi önerilmektedir. Hz. Ömer'in dinî veya dünyevî herhangi bir iş yapmadan boş bir şekilde durmayı kerih gören sözüne yer verilmiştir.

Cimanın düzenlenmesi: Cimanın ihtiyaç olduğu ve uygun olanın insanın şehevî arzusunun olduğu bir zamanda bu ihtiyacın giderilmesi gerekmektedir. Tıpkı vücuttaki atılması gereken zararlı maddelerin müşhil ile atılmasının gerekli olduğu gibi.

---

¹⁵ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 36.

Nefes alma egzersizlerinin düzenlenmesi: İnsan bedeni hava almadan yaşayamaz. Özellikle insanın ruhu, işitmesi ve görmesi havaya bağlıdır. Özellikle burundan temiz hava almak ruha ve bedene faydalıdır.

Aslı olmayan psikolojik kuruntuların düzenlenmesi: Kalbin afeti gam, keder ve tasadır. Huzuru ise sevinç ve neşedir. Yazar gam keder tasa ve hüzünden kurtulmak için Hz. Peygamber'in dilinden Allah'a sığınmayı önermektedir. İnsanı psikolojik kedere ve hüzne boğan şeylerin başında, mal ve dünyevi şeylerin kaybedilmesi gelmektedir. Bu tür durumlarda dünyanın tamamının geçici olduğunu hatırlamak önerilir.

Bedenin tüm uzuvlarının bakımının yapılması: Bedenin tümünün bakımıyla birlikte ağız, diş, sakal, tırnak, mide, büyük küçük abdestin düzenlenmesi-öğrenilmesi, sakalın kınalanması, başın ve vücudun örtülmesi vb. Ayrıca mide sağlığı için haftada ya da ayda bir kez kusmak önerilmektedir.¹⁶

2.2. Diyaliz, Böbrek, Mesâne ve İdrar Yolları Hastalıkları ve Tedavisi¹⁷

Böbrek sancısı: Siyah kimyon, özerlik(bir bitki) ve turp alınır. Hepsi suda bekletilir, bunlardan oluşan karışım yedi gün boyunca sabah veya akşam yenilir.¹⁸

İdrar zorluğu: İlaç olarak inek sütü ile tereyağlı buğday çorbası yapılır, sıcak olarak içilir. Hastanın karnı yumuşayınca kadar hasta örtülür. Ter boşanıp soğuyuncaya kadar beklenir. Her sabah ve akşam uygulanır. Hasta kendi yoluna gidecek duruma gelir. Bu sıkıntıdan Allah'ın izni ile hızlıca kurtulur.¹⁹

İdrar tutamama: Bir miktar nohut yeterli miktarda sirkede demlenir, demlendikten sonra nohut yenilir ve sirke içilir. Bu tedavinin idrar tutulmasına iyi geldiği tecrübe ile sabittir.²⁰

İdrar tutulması: İdrar yapamama/sidikleyememe için, turp süt ile kaynatılır ve yenilir. Sarımsak ezilir ve zeytinyağı ile karıştırılır. Üzerine mayalanmış ekme ilave edilir. Aç karnına üç gün yenilir.²¹ Kan ve cerahât bevletme/insanın sidiğinden kan gelmesi, husye testislerinin ağrısı ve basur hastalığı için de pek çok tedavi ve ilaç önerilmektedir.²²

¹⁶ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 36-46. Hıfzu's-sihha için verilen bilgiler eserin ilgili sayfalarından özetlenmiştir.

¹⁷ Hekim olmadığımız için buradaki tüm hastalıklar için zikredilen ilaç tarifleri bizim tarafımızdan asla tavsiye niteliği taşımaz. Burada tarih içinde oluşmuş geleneksel ilaç ve tedavi önerileri hakkında ilgili eserden yola çıkılarak bilgiler aktarılmaktadır.

¹⁸ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 169.

¹⁹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 160.

²⁰ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 251.

²¹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 254.

²² Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 260-264.

SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA GE-LENEKSEL İSLAM TİBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN “ER-RAHME FÎ'T-TİB VE'L-HİKME” ADLI ESERİ

Böbrek taşı hastalığı: Böbrek taşı insanın zekesinde bevlın rahatça yapılmasını engelleyen bir set oluşturur ve insanın ölümüne sebep olabilir. Tedavisi için; tereyağı, bal, sarımsak alınır; buğday unu ile karıştırılır ve yenilir. Göbek ile kasık arası bölge rüzgârdan korunur.²³

2.3. Karaciğer Yağlanması ve Tedavisi

Karaciğer yağlanması ve tedavisi: İlaç tedavisi olarak; deve sidiği içilir ve tüm karaciğer ağrıları için faydalıdır. Okuma ve yazma tedavisi olarak bu konuda en-Nûr Sûresi 35. ayetinin yazılıp hastaya asılması önerilir.²⁴

2.4. Beyin, Sinir ve Psikolojik Hastalıklar

Siyatik/sinir sıkışması: İlaç tedavisi olarak; 1,5 Miskal (468 gr) ezilmemiş/öğütülmemiş üzerlik alınır. Kuru olan bu üzerlik 12 gece hasta tarafından alınır/yenilir, Allah'ın izni ile iyileşir. Bu tedavi doğrudur ve tecrübe edilmiştir.²⁵

Felç/inme: İlaç tedavilerinin yanında, Yûnus Sûresi 107. ayetinin yazılması ve okunması önerilir.²⁶

Vesvese: Bergamalı Galen'e / Calinus'a göre vesvese sahibinin Mısır Akbabası beyni yemesi gerekir. Vesvese sahibi için okuma ve yazma önerilen tedavi yöntemleri el-A'raf Sûresi 201. âyetinin yazılması tavsiye edilir.²⁷

Sara/epilepsi hastalığı ve tedavisi: Bu hastalık için hastanın başı ve bütün bedeni zeytinyağı ile iyice yıkanması ve taze sıcak besinler yemesi önerilir. Soğuk hıltın fazlalığından dolayı beyin kuruduğu için sıcak besinler önerilir.²⁸ Sara ve epilepsi hastalığı için ilaç tedavisi olarak eserde sadece yukarıda verdiğimiz tek ilaç tedavisi yer almaktadır. Diğer hastalıkların pek çoğunda onlarca ilaç tedavisi verilirken, bu hastalıkta tek ilaç önerisi dışındaki tüm öneriler âyet okuma ve yazmaya yönelik tedavi şekillerinden oluşmaktadır. Bu âyetlerin yazılması ve okunması özel yöntem ve tertiplerle sunulmaktadır.²⁹ İnsan beyniyle ilgili bilimsel bulgular bugünkü düzeyde olmadığı için ilaç tedavisi yerine okuma ve yazma yöntemiyle ilgili tedavilerin öne çıktığı görülmektedir.

²³ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 257.

²⁴ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 168.

²⁵ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 276.

²⁶ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 268.

²⁷ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 272.

²⁸ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 320.

²⁹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 320-333.

2.5. Kalp Hastalıkları ve Tedavisi

Kalp krizi: İnsanın hareket edememesi ve konuşamamasıdır. İnsanın bir ölü gibi olmasıdır. Bunun sebebi, soğuk-kuru hıltın/mizacın fazla olmasıdır. Kalp krizine ilaç tedavisi olarak, hastanın tüm bedeni içinde sarımsak ve sakız ağacının reçinesi (mustaka) olan yağ ile yağlanır ve kuvvetlice ovulur. Hastanın karnı, ayakları ve kalbi sıcak su ile masaj yapılır.³⁰

Kalp ağrısı: Bunun için toz şeker ve biraz karanfil ezilerek karıştırılır ve koyun sütü ilave edilir. Elde edilen karışım sabah ve akşam içilir. Fazlasından kaçınılır.³¹

Kalp çarpıntısı: Biber, siyah kimyon ve cürüfünden ayrılmış bal ile macun yapılır, aç karnına yenilir. Kur'an ayetlerinden bazılarını yazma ve okuma, kalp çarpıntısı tedavisi için tavsiyeler arasında yer almaktadır. Haşr Sûresinin son âyetleri bu rahatsızlık için önerilir.³²

2.6. Sindirim Sistemi Hastalıkları

Açlık, susuzluk ve hararet ile ilgili tedavi önerileri; Hararet için arpa taneleri ezilip ufalanır, sonra suya katılır ve şeker ile birlikte içilir. İnsanın içindeki harareti söndürür.³³

Karın ağrısı: Hastaya İnşirah Sûresi ve Târik Sûresi'nin yazılması önerilir. Aynı zamanda İhlas Sûresi'nin de yetmiş kere okunması tavsiye edilir. İlaç olarak, bir miktar üzerlik(botanik bitki) alınır ve iyice ezildikten sonra üzerine taze zeytinyağı ilave edilir, ateşte pişirilir. Üç gün boyunca sabah veya akşam yenilir.³⁴

Karın ve bağırsak gurultusu/hareketliliği; nar kabuğu ve şap alınır, aç karnına her sabah yenilir. Karın ve bağırsak hareketliliğine çok faydalıdır. Bağırsak rahatsızlığı için ilaç tedavisi olarak; karaağaç(dişbudak), sakız ağacı, yabani fıstık ağacı ve söğüt ağaçlarının dalları/sapları öğütülür ve pişirilir. Çıkan su üç gün içilir. Allah'ın izni ile iyi olur.³⁵

Karın şişkinliği; ilaç olarak rezene kökü alınır ve kurutulur. Yumuşak bir kıvama gelene kadar ezilir, saf bal ile karıştırılır. Aç karnına yenilir. Faydalı olduğu tecrübe edilmiştir.³⁶

Kusma: Kusma için de yine geleneksel tıpta yeri olan okuma ve yazma tavsiye edilmektedir. Neml Sûresi 31 ve En'âm Sûresi 67. âyetleri dua edilerek yenilen besinlerin dışarı atılması için okunması önerilmektedir.³⁷

³⁰ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 14.

³¹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 166.

³² Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 173.

³³ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 195.

³⁴ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 161.

³⁵ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 163.

³⁶ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 163.

³⁷ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 166.

SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA GE-LENEKSEL İSLAM TİBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN “ER-RAHME FÎ'T-TİB VE'L-HİKME” ADLI ESERİ

Böcek, yılan gibi şeylerin insan karnına kaçması: İlaç olarak öküzün ödü soğanın suyu ile karıştırılır ve hastaya içirilir. Allah'ın izni ile dışarı atılır.³⁸

2.7. Bulaşıcı Hastalıklar

Nezle, grip ve soğuk algınlığı; tedavisi için daima ağzı ve burnu maske veya peçe ile kapalı tutmak, kulakları da pamukla tıkmak önerilmektedir. Sarımsağın buharını/dumanını buruna çekmek de tedavi için öneriler arasında yer almaktadır.³⁹

Tâun/veba: İlaç olarak devenin sidiği ile beraber sütünün içilmesi önerilir. Tâun ve veba hastalığında okuma ve yazma önemli bir yer tutar. Hastaya besmelenin yazılması ve asılması, yine Yâsin Sûresi 58. âyetinin (“Selamun gavlen min-rabirrahîm”) tâunlu hastaya okunması veya tâun hastanın hastalıktan kurtulması için vebalı günler boyunca bu âyeti 280 kere her gün okuması önerilir.⁴⁰

Sıtma/humma: Bu hastalığın pek çok çeşidinden bahsedilir. Dört hıltın/mizacın farklılığına göre çeşitlilik kazanır. Kan hıltının/mizacının sebep olduğu sıtma hastalığı için, aç karnına her gün sirke içmek önerilir. Fayda görülmediği takdirde hacamat yaptırılması gerekir.⁴¹ Bu hastalık için çok özel okuma ve yazma formülleri önerilmektedir. Bu yazım şeklinde Kur'an âyetlerinin belli formlarda ve geometrik şekillerde yazımı dikkat çekicidir.⁴²

2.8. Eklem ve Adale Ağrıları

Sırt/kalça ve mafsal(eklem yeri) ağrıları: Sırt ve eklem ağrıları için ilaç tedavisi olarak; kramplarda kullanılan bir çeşit zambak ve çörek otundan birer miktar alınır, bu ikisi ezilir ve köpüğünden-cürufünden ayrılmış bal ile macun yapılır. Uykudan önce hasta bunu aç karnına kullanır.⁴³ Aynı şekilde incinme, el ve ayaklardaki yarıklar için de öneriler sunulmuştur.⁴⁴

³⁸ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 166; Karındaki sülük, kurtçuk, parazit tedavisi için bk.178-179.

³⁹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 105,106.

⁴⁰ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 157,158.

⁴¹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 188.

⁴² Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 195-206.

⁴³ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 127.

⁴⁴ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 131.

2.9. Yaralar ve Önerilen Merhemler

Aşağı yukarı tüm yaralar için bal ve sirke önerilmekte ve bunların yaranın çeşidine göre karışımlarından ve uygulanişından bahsedilmektedir. Bedendeki (vücutun içindeki) yaraların bazıları için ise cerrahi operasyon önerilmektedir.⁴⁵ (Keskin bir demir veya taş parçası ile yara alınır.) Başta çıkan çıban ve yaralar için, “hulbe” (çemen otu veya baklagillerden iki çanaklı ve yabancı bitki türü) nin suyu ile yıkaması önerilir. Bu durumda baştaki yara iyileşir. Yine kafadaki-baştaki yaralar için, inek (sığıır) ödü (safra kesesi)'nün başa uygulanması da tedavi önerileri arasındadır.⁴⁶

Dudak yarığı: İlaç olarak gül yağı, gül merhemi, menekşe yağı veya badem yağı ile iki dudağın yağlanması önerilmektedir.⁴⁷

Ağız yaraları: Ağız yarasının sebebi sıcak yemek yedikten sonra ağzın soğuk havayla temas etmesidir. İlaç olarak asit değeri yüksek sirke ile mazmaza/gargara yapmak ve bu işlemi gün içinde tekrar etmek gerekir. Buna benzer onlarca ilaç önerilmektedir.⁴⁸

2.10. Deri ve Cilt Hastalıkları

Sarılık hastalığı: Safrâvî ve sevdâvî olmak üzere iki türü vardır. Safrâvî sarılık hastalığının belirtisi; rengin sararması, gözün beyaz kısmının sararması ve kuvvetinin zayıflayıp güçsüzleşmesidir. Bu sarılığın ilacı, şeker ile birlikte demlenmiş hint hurmasının suyunun, şekerle birlikte saflaştırılmış olan keçi sütü ile içmektir.⁴⁹ Sevdâvî olan sarılığın belirtisi; vücudun kararması ve benzin solması, kuvvetten düşme, gözlerdeki beyazlığın kararmasıdır.⁵⁰

Ciltteki leke ve çil: Ciltteki lekeler cildin altındaki sevdâvî hılt sebebi ile oluşmaktadır. Bu hastalık türü için tedavi olarak lekeler kuru ise kına, pişmiş sarımsak ve bal karışımından oluşan macun çilli olan bölgenin tamamına uygulanır, bir gün geçtikten sonra sıcak su ile temizlenir.⁵¹ Çiller-lekeler apseli ise kına, pişmiş soğan ve kül içyağı ile bir karışım yapılarak lekeli yerlere uygulanır/pansuman yapılır. Üç gün beklendikten sonra sıcak su ile temizlenir. Yine bu hastalık için onlarca başka ilaç tarifleri yer almaktadır.⁵² Deri ve cilt hastalıkları bölümünde mantar ve cüzzam hastalıklarına da yer verilmiştir. Koltuk altı kokusu ve önerileri, vücuttaki kızarıklık, parmak ile tırnak arasındaki iltihap (dolama) ve tedavileri için ilaç önerileri verilmiştir.⁵³

⁴⁵ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 47,48.

⁴⁶ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 67.

⁴⁷ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 106.

⁴⁸ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 107,108.

⁴⁹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 101.

⁵⁰ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 101.

⁵¹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 102.

⁵² Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 102,103.

⁵³ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 119-121.

SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA GE-LENEKSEL İSLAM TIBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN “ER-RAHME FÎ'T-TIB VE'L-HİKME” ADLI ESERİ

Burun kanaması: Demevî/kan hıltının fazlalığı nedeniyle oluşmaktadır. Bunun için nar meyveleriyle birlikte balla pişirilir, merhem kıvamına gelene kadar karıştırılır. Merhem gibi olunca bu sıvı tampon görevi yapacak şekilde buruna konulur. Burun kanaması için başka ilaç önerileri de vardır.⁵⁴

Apse/ur/çıban/yara: Bunların sebebi cilt altında bulunan kıpkırmızı bozuk kandır. Bu hastalıklar için önerilen ilaçlardan biri şudur: Kepek sirke ile karıştırılarak pişirilir ve ilgili uzva kompres yapılır.⁵⁵

Alaca/cüzzam hastalığı: Cüzzamlı için okuma ve yazmanın yanında ilaç olarak, üzerlik bitkisinin kendisi, dalı ve yaprakları alınır. Temiz bir suda kaynatılır, bu su ile hastanın başı yıkanır.⁵⁶

Güneş yanığı: İlaç/tedavi olarak, yumurtanın akı gül yağı ile karıştırılarak bir karışım elde edilir ve bu karışım yanık olan yüze sürülür.⁵⁷ Ateş yanığı: Bu durumda derhal sirke ve akabinde tereyağı veya iç yağı sürülür.⁵⁸

Çiçek hastalığı(suçiçeği): Yedi arpa tanesi alınır ve her bir taneye Bakara Sûresi'nin 243. âyeti okunur. İlaç olarak, saktârî öd ağacı (Arabistan'da bir adada bulunan) gül suyu içinde eritilir ve yaraya sürülür.⁵⁹

Uyuz/uyuz hastalığı: Sevdâvî hıltının fazlalığı ile oluşur. İlaç olarak, büyük bir kâse içi su ile doldurulur, içine iki ratl-ritil (2564 gr) kireç konulur ve elle iyice karıştırılır. Oluşan köpük alınır; zeytinyağı ve kükürtle karıştırılır. Elde edilen karışımla uyuzlu hasta yağlanır.⁶⁰

2.11. Saç Hastalıkları

Kellik/saç dökülmesi; ilaç olarak mersin bitkisi, çam yaprağı, defneyaprağı alınır ve inek sidiği ile macun yapılır. Kel olan başa 10 gün uygulanır. Daha sonra baş, inek sidiği ile yıkanır. Allah'ın izni ile iyi olur.⁶¹ Yine saç dökülmesi tedavisi için, farenin alınıp yakılması ve bulanık bir zeytinyağı ile macun yapıp dökülen saçın yerine yağ olarak sürülmesi önerilir. Bu uygulamanın sonunda saçın biteceği belirtilir. Yine aynı şekilde yarasanın yakılıp zeytinyağı ile macun yapıp dökülen saçın yerine yağ olarak sürülmesi ile saçın yeniden geleceği belirtilir.⁶²

⁵⁴ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 104.

⁵⁵ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 271.

⁵⁶ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 271.

⁵⁷ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 144.

⁵⁸ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 144.

⁵⁹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 146.

⁶⁰ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 146.

⁶¹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 66.

⁶² Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 69.

2.12. Göz Hastalıkları

Göz kızarıklığı-göz iltihabı-gözlerde aklık/beyazlık-korneada leke-gece körlüğü; görme zayıflığı için beş çeşit göz hastalığından bahsedilmektedir. Bu beş hastalık için özel ilaçlar ve tedaviler önerilmektedir.⁶³ Bu meyanda göze sürme çekme ve faydalarından uzun uzun bahsedilmiştir. Pek çok göz hastalığı için özel sürmeler önerilmektedir. Ayrıca ağrıyan gözlere merhemli sargı ile tedavi tavsiye edilmektedir. Hindibağ bitkisi arpa ile birlikte öğütülür ve üzerine birkaç damla gül yağı damlatılır. Bu karışım ağrıyan göze sargı şeklinde uygulanır. Allah'ın izni ile iyileşir.⁶⁴

Kur'an âyetlerini yazma ve ilgili âyeti hastanın asması ile tedavi geleneksel tıpta önemli bir yer tutmaktadır. Göz hastalıklarında da bu usûl geçerlidir. Mesela "Allahu nurussemâvâti vel ard" (Nûr Sûresi'nin 35. âyeti) sonuna kadar yazılır ve göz ağrısı çeken insana asılır. Göz hastalıkları ve gözdeki aklık için de İhlas Sûresi'nin yazılıp hastanın boynuna asılması önerilmektedir.⁶⁵ Gözdeki aklık/korneadaki leke için; birkaç damla sirke, birkaç damla kadın sütü ve birkaç damla bal, sirkeye dönüşüncüye kadar pişirilir. Daha sonra sürme olarak göze sürülür.⁶⁶ Yine hüdhdüd kanı ve kartal beyni de sürme olarak önerilen ilaçlar arasında yer alır.⁶⁷ Gözlerin net görmesi için; kurt ödü, akbaba (Mısır bölgesi) ödü, erkek keçi ödü, tavşan ödü, öküz ödü ve öğütülmüş rezenenin suyu alınır. Bu malzemeler bal ile karıştırılır ve sürme olarak kullanılır. Derhal göz daha parlak ve net görmeye başlar.⁶⁸

2.13. Ağız ve Diş Sağlığı

Ağız kokusu: Karanfil ve sarımsak öğütülür, macun yapılır. Uykudan önce aç karnına alınır, bu işleme birkaç gün devam edilir.

Ses kısıklığı: Balgam hiltının/mizacının fazlalığının, akciğer borusunda sebep olduğu bir durumdur. İlaç tedavisi olarak; bal ile marmelat yapılmış zencefil yenilir. Ekşili yiyeceklerden, süt ve yoğurt gibi gıdaları tüketmekten sakınılır. Bu tedavi şekli doğrudur ve tecrübe edilmiştir.⁶⁹

Diş sağlığı: Dişleri şab ve sirke ile misvaklamannın dişleri güçlendirdiği ifade edilmektedir. Yine meşe ağacı, gülün meyvesi, ılgının meyveleri öğütülür ve sirke ile macun yapılır. Ağızda gargara yapılması ve diş köklerine uygulanması önerilir.⁷⁰

⁶³ Süyûti, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 75-77.

⁶⁴ Süyûti, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 78-81.

⁶⁵ Süyûti, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 83-86.

⁶⁶ Süyûti, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 86.

⁶⁷ Süyûti, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 87.

⁶⁸ Süyûti, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 90.

⁶⁹ Süyûti, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 115.

⁷⁰ Süyûti, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 109.

SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA GE-LENEKSEL İSLAM TIBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN “ER-RAHME FÎ'T-TIB VE'L-HİKME” ADLI ESERİ

Diş ağrısı: Dişlere dışarıdan ârız olan aşırı soğuk ve dişlerin içinde hareket eden kurtçuk, diş ağrısına sebep olmakta ve dişleri çürütmektedir.⁷¹ İlaç olarak; Ebu Cehil Karpuzu ve salatalık alınır, bu ikisi ezilir ve sirke ile karıştırılır. Elde edilen karışım ağrıyan dişe uygulanır. Yine kına ile bal karıştırılarak macun haline getirilir, ağrıyan dişe uygulanır. Acı biber ve soğan da diş ağrısı için öneriler içerisinde yer alır.⁷² Diş ağrısında okuma ve yazma, muska tedavisi de öneriler arasındadır. Bakara Sûresi'nin 243. âyeti, bir ekmek parçasına yazılır ve ağrıyan diş ile bu lokma çiğnenir. Sonra yutulmadan köpeğe vermek üzere tükürülür. Allah'ın izni ile şifa bulur.⁷³ Dişlerin beyazlatılması için de bazı öneri ve tavsiyelere yer verilmiştir. Mesela, akik taşı yumuşak bir kıvama gelinceye kadar ezilir ve misvakla dişlere sürülür. Dişlerdeki çürük yerler parlar ve dişler beyazlanır.⁷⁴

2.14. Soğuk Algınlığı İle İlgili Hastalıklar

Geçmeyen soğuk algınlığı için; Bir miktar bal, köpüğü gidene kadar kaynatılır. Bir miktar kimyon ilave edilir ve üç gün düzenli olarak akşamları yenilir. Nefes darlığı için; İki keten sapı ve meyan kökü alınır. Bunlar ezilir, erimiş yağda karıştırılır ve elde edilen macun üç gün boyunca akşamları yenilir. Öksürük: Balgam hıltının sebep olduğu bir rahatsızlıktır.⁷⁵ Tedavisi için; İlk önce bu hastalık için müshil yapılır ve daha sonra nefes darlığı için hazırlanan macun yedirilir. Balgamın atılmasını kolaylaştırır ve öksürüğü yok eder.⁷⁶ Diğer ilaç tedavisi olarak; Bir miktar sarımsak gül suyunda pişirilir. Sabah veya akşam aç karnına yenilir.⁷⁷

2.15. Isırıklar: Yılan, Akrep, Bit-Pire Isırıkları ve Zehirlenmeler

Akrep ve yılan sokmaları için, yabanî zeytin yaprağının suyu ve turunç içilmesi tavsiye edilmektedir.⁷⁸ Isırıklara bağlı zehirlenmeler için, Kur'an âyetlerinden bazılarının yazılıp muska olarak hastaya asılması tedavi yöntemleri arasındadır. Yûsuf, 12/64; el-Enbiyâ, 21/69; en-Nahl, 16/45 âyetlerinin yazılıp hastaya asılması tavsiye edilir.⁷⁹ Tahtakurusu, pire, sivrisinek, örümcek, karga, yılan ve yırtıcı hayvanların eve girmemesi için; kurdun sağ gözü alınır ve evin bir yerine asılır. Zikredilen hayvanlardan hiçbiri eve yaklaşamaz.⁸⁰

2.16. Hamilelik ve Doğum

Doğum kontrolü: Kadın kâfur bitkisinden bir dirhem yerse bir daha asla hamile kalmaz. Kısırlaştırılmış/hadım edilmiş koç sidiğini içen kadın asla hamile kalmaz. Kadının hamile

⁷¹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 110.

⁷² Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 111.

⁷³ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 112.

⁷⁴ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 113.

⁷⁵ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 181.

⁷⁶ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 138.

⁷⁷ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 184.

⁷⁸ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 301.

⁷⁹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 309.

⁸⁰ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 302.

olup olmadığının anlaşılması ve doğan çocuğun kız mı erkek mi olacağı ile ilgili tespitlere de yer verilmiştir. Mesela; Kadının sağ yanı ağır basıyorsa doğacak çocuk erkek, sol yanı ağır basıyorsa doğacak çocuk kız olur.⁸¹ Hamile kalamayan kadının gebe kalması için öneriler: Hüdhdüd kuşu susam suyunda pişirilir. Kadın bunun suyunu içtiğinde Allah'ın izni ile hamile kalır. At karnısı (botanik) yumuşak bir kıvama gelene kadar ezilir/öğütülür. Güveli/çürük arpa ile bulamaç (yağ ve un ile) yapılır. Kadın bunu aç karnına zeytinyağı ile üç gün yerse Allah'ın izni ile hamile kalır.⁸² Anne karnındaki çocuğa iyi gelen pek çok yiyecek sıralanmıştır.⁸³ Düşük yapma ve düşük yapmayı önlemek için birçok ilaç önerilmektedir.⁸⁴ Doğum zorluğu çeken kadın için ilaçlar ve okunup yazılması gereken âyetler yine bu bölümde zikredilmektedir.⁸⁵ Hayız olamayan kadın ve kadındaki kanamanın durdurulması için ilaçlar ve tedavi yöntemleri önerilmektedir.⁸⁶

2.17. Şişmanlık ve Zayıflık İle İlgili Hastalıklar

Zayıf, ince, narin bedenli insanların/hastaların tedavisi hakkında: Zayıflar için tavuk eti önerilmektedir. Susam buğdayla karıştırılıp, yumuşak bir kıvama gelecek şekilde pişirilip tavuğa yem olarak hazırlanır. Tavuk hazırlanan bu yemi etlenene kadar yer. Zayıf olan kadın da o tavuğu hamamdan çıktıktan sonra yerse şişmanlar, sağlığı ve güzelliği artar. Şişmanlığın bazı faydalarının olduğuna dikkat çekilmiştir.⁸⁷ Oburluk ve aşırı iştah, üzüntü ve keder için; Kimyon kına, simran ve soğanın suyu ile macun yapılır. Yedi gün boyunca her gün bir kere sabah veya akşam yenilir.⁸⁸

2.18. Cinsellik ve Cinsel Gücü Artırma Yöntemleri

Cima Bahsi/Konusu: Kitapta 130. bölümün tamamı bu konulara ayrılmıştır ve 60 bab olarak işlenmiştir. Cima isteksizliğine karşı ilaçlar, seksi/cimayı güçlendirme tavsiyeleri ve ilaçlar yer almaktadır. Bu bölümde sadece cinsel gücü artırıcı şeyler değil aynı zamanda fantezi içeren ve pornografik çağrışımlar ima eden ifadeler ve tavsiyelerden bahsedilmiştir.⁸⁹

2.19. Baş Ağrısı

Başın serinliği ve hafifliği için, eşit oranda köpüğünden arındırılmış bal, yağ ve gül suyu alınır. Bu ürünler birbirine karıştırılıp bal ve undan yapılmış helva kıvamında çorba

⁸¹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 274-277.

⁸² Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 279.

⁸³ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 283.

⁸⁴ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 285-287.

⁸⁵ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 287-290.

⁸⁶ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 291-296.

⁸⁷ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 35-37.

⁸⁸ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 187.

⁸⁹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 229-250.

SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA GE-LENEKSEL İSLAM TIBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN “ER-RAHME FÎ'T-TIB VE'L-HİKME” ADLI ESERİ

oluncaya kadar kısık ateşte kaynatılır. Ardından dinlenmeye alınır. Her gece uyumadan önce içilir.⁹⁰

Baş ağrısı: Eğer başın sağ yarısı ağrıyorsa bu safra mizacından, başın sol yarısı ağrıyorsa bu sevda mizacından, eğer başın tamamı ağrıyorsa bu da kan mizacından kaynaklanmaktadır. Baş ağrısı ve çeşitlerine limon ve afyon ve safran iyi gelmektedir. Bunlar öğütülüp sirke ile karıştırılarak elde edilen karışım iki şakağa sıvamak iyi gelir. Baş ağrısı için kitapta kırka yakın ilaç önerilmektedir. Bu ilaçlar arasında Resûl-i Ekrem'in hadislerinde zikrettiği çörek otu tavsiyesi de yer almaktadır. Ayrıca baş ağrısını dindirmek için Kur'an âyetlerinden bazılarının okunması ve yazılması tavsiye edilmektedir. Şiddetli baş ağrısı çeken birisi sağ işaret parmağıyla sol şakağını ve sağ başparmağı ile sağ şakağını tutar; Haşr Sûresi'nin son âyetlerini okur. (Levenzelnâ sonuna kadar okunur.) Sonra “La havle ve la kuvvete illa billah...” diyerek ağrının gitmesi için dua eder.⁹¹ Yazma konusunda başka âyetlerin baş ağrısına iyi geldiği bilgileri vardır. Mesela Furkan Sûresi'nin 45. âyeti ceylan derisine yazılır ve hastanın boynuna asılır. Yine migren için Ra'd Sûresi'nin, 16. âyetinin okunması tavsiye edilmektedir.

Baş dönmesi/vertigo için, pek çok ilacın yanında limon suyu, toz şekerli limon suyu ve kusmak önerilir. Aşırı sıcak içilmemeli ve inek sütü içilmelidir.⁹²

2.20. Dua

Okuma, yazma ve dua geleneksel İslamî tıbbın önemli bir parçasıdır. Mesela musibet ve felakete uğrandığında, Kur'an'dan belli âyetlerin okunması ve yazılması tedavinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmektedir.⁹³ Sihir, büyü ve bağlanma ile ilgili sorunlar için okuma ve yazmadan faydalanılmaktadır. Bu tür sorunların çözümünde içinde sihir kelimesi geçen Kur'an âyetleri yanında, diğer Kur'an âyetlerinden ve sûrelerinden bazıları şunlardır: ez-Zâriyât, 51/47-49; Tâhâ, 20/27,105; el-İsra, 17/82; Kamer, 54/11; İnşirah Sûresi; Nasr Sûresi; Şems Sûresi; Tâhâ Sûresinin ilk âyetleri.⁹⁴

⁹⁰ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 53.

⁹¹ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 60-61.

⁹² Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 64-65.

⁹³ Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 190-193.

⁹⁴ Diğer örnekler için bk. Süyûtî, *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*, 207-229.

Sonuç

Geleneksel İslam tıbbına dair üzerinde çalıştığımız bu eserde bilgiler, çoğu insanın okuyup anlayabileceği şekilde yazılmıştır. Kitaptaki pek çok bilgi, hekimi olmayan yerlerde herkesin müracaat edip kullanabileceği bilgiler türündendir. Böylece geleneksel tıptaki pek çok bilgi herkese ulaşmış ve günümüze kadar gelmiştir. Süyûtî, tıp bilgini olmamasına rağmen, geleneksel orta çağ İslam tıp birikimini özetlemesi ve sonraki nesillere aktarılması açısından çok önemli görev üstlenmiştir. Geleneksel tıbbın içeriğine baktığımızda, ne kadar geniş ve önemli bilgilere sahip olduğunu görürüz. Bu tıbbın, hacamat, sülük veya birkaç bitkisel ilaçla sınırlandırılmayacağı, kitabın içeriğine ve ilaç tedavisi için önerilenlere bakıldığında rahatlıkla görülebilmektedir. Geleneksel İslam tıbbında Kur'an âyetlerinden oluşan okuma ve yazma, tedavinin önemli bir parçasıdır. Özellikle maddi ilaçların yetersiz kaldığı veya hastalığın fiziki ve maddi sebeplerinin bilinemediği durumlarda okuma ve yazma öne çıkmaktadır. Mesela epilepsi, sara gibi beyin hastalıkları bölümünde, tek ilaç tedavisi önerisi dışında, bölüm tamamen belli Kur'an âyetlerini okuma ve yazmaya yönelik tedaviye ayrılmıştır. Geleneksel tıbbın tedavi yöntemleri sıralanırken kullanılan bitkiler, karışımlar ve hayvanlar hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır. Hayvanlardan fare, bitkilerden, soğan sarımsak, karışımlardan bal ve sirke bunlardan sadece birkaçıdır. Aynı zamanda eser üzerinden çağın hastalıkları yanında, yaşam tarzları, ekonomik ve iktisadi hayat hakkında da fikir sahibi olunmaktadır. Bu anlamda geleneksel tıp kültürel antropoloji dâhil çok yönlü okumayı gerektirecek zenginliktedir.

Akdeniz çevresi ve Yakınoğu'da 5000 yıl önce ortaya çıkan tıp sanatı, bir sonraki medeniyete devredilip geliştirilerek, günümüzde dünyaya egemen olan bilimsel tıbbı meydana getirmiştir. Bu zincirin halkaları tıp tarihi kitaplarında şu şekilde sıralanmıştır: Mezopotamya, Mısır tıbbı - Yunan, Roma tıbbı -İslam tıbbı - Rönesans ve sonrasında Avrupa'nın geliştirdiği tıp. Bu temel kültür ve medeniyetlere Çin ve Hint tıbbının da küçük de olsa bazı katkıları olduğu söylenmektedir.⁹⁵ Tıbbın gelişim çizgisi içinde yeni tıp dediğimiz bugünkü tıbbımız; evrensel bir tıp olup 1850'li yıllardan itibaren şekillenen bir tıptır. Gözlem ve deneye dayalı bir tıp bilimini esas alır, istatistik ve kimya dilini kullanır. Ölçülebilir tek maddelik ilacı tercih eder ve bu ilaçlar genellikle kimyasal olup maksimum dozda zehirli minimum dozda etkisizdir. Bu yüzden doz çok önemlidir. Bugünkü tıp, cerrahi ve acil konusunda çok gelişmiş olup kronik hastalıklar konusunda ise istenilen düzeyde olmadığı yetkili şahıslar tarafından beyan edilmektedir.⁹⁶

Author contributions: Mehmet Sabih AYDIN **Conflict of Interest:** No conflict of interest was declared by the authors. **Financial Disclosure:** The authors declared that this study has received no financial support.

⁹⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, 12.

⁹⁶ İvek Akademi, "Geleneksel Tıp Nedir" (Erişim: 27 Aralık 2022).

**SAĞLIĞIN KORUNMASI VE HASTALIKLARIN TEDAVİSİ KONUSUNDA GE-LENEKSEL İSLAM
TIBBINA DAİR: SÜYÛTÎ'NİN "ER-RAHME Fİ'T-TIB VE'L-HİKME" ADLI ESERİ**

Kaynakça

- Atmaca, Veli. "Tıbb-ı Nebevî Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi" (Bibliyografya Denemesi). *Hikmet Yurdu* 6/11 (Haziran 2013), 39-74.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, 2010.
- Birişik, Abdulhamit. "Rahmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Burnham, John C. *Tıp Tarihi Nedir?*. Çev. A. Özgür Yıldırım. İstanbul: Işık Yayınları, 2017.
- Gençel Efe, Zehra. *İslam Tıp Tarihi*. Ankara: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019.
- Hayrendiş, Hüseyin. *Geleneksel İslami Tıp ve Hastalıkların Tedavisi*. Der. Mehdi Berzunejat. İstanbul: Geleneksel Tıp Kitaplığı, 2021.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredât-ı elfâzı'l-Kur'ân*. thk. Adnan Davûdi Safvan. Suriye: Daru'l-Kâlem, 1992.
- İvek Akademi. "Geleneksel Tıp Nedir, Ne Değildir?". Erişim: 27 Aralık 2022. <https://ivekakademi.org/blog/geleneksel-tip-nedir-ne-degildir/>
- Konevî, İbrahim Aczî. *Kitâb-u er-rahme fi't-tib ve'l-hikme*. Konya: Yazma Eserler Yusuf Ağa Kütüphanesi, 1-10439.
- Pormann, Peter E. "Tıp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2012.
- Süyûtî, Celaleddin. *er-Rahme fi't-tib ve'l-hikme*. Beyrut: Daru'r-Raidi'l-Arabiyye, 1983.
- Tekin Akpolat. "Orta çağ Tıbbı, Tedavi ve Uygun Bitki Seçimi". Erişim 27 Aralık 2022. <http://tekinakpolat.com/ortacag-tibbi-tedavi-ve-uygun-bitki-secimi/>